

ПТ	Словник природничої термінології. – К., 1927. 262 с.
СГУ	Словник гідронімів України. Гол. ред. К.К.Цілуйко. – К., 1979. – 780 с.
Сизько	<i>Сизько А.Т.</i> Словник діалектної лексики говірок сіл південносхідної Полтавщини. Дніпропетровськ, 1990. – 100 с.
СМН	<i>Афанасьевъ-Чужбинскій И.</i> Словарь малорусскаго нарѣчія. – К., 1855. – 176 с.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Т. 1-2. – К., 1977-1978. – 630., 591 с.
УкрЛІ	Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К., 1987. – 606 с.
УмС	<i>Уманець М.І., Спілка А.</i> Словарь російсько-український. – К., 1925. – 1149 с.
УРС/1926	Українсько-російський словник. А.Ніковський. – К., 1926. – 864 с.
Чаб	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок нижньої Наддніпрянщини. Т. 1-4. – Запоріжжя, 1992-1994.
Яв	<i>Яворницький Д.І.</i> Словник української мови. Т. 1. – Катеринослав, 1920. – 412 с.

Ж.В. Колоїз, доцент, канд. філол. наук

Відфраземні деривати в словотвірній системі української мови

У словотвірній системі української мови має місце деривація, будівельним матеріалом якої виступають фраземи.

Для позначення дериваційних процесів, пов'язаних із творенням слів на базі одиниць фразеологічного рівня, науковці послуговуються такими термінами, як фразеологічна деривація (І.Чернишова), еліптизація (Г.Удовиченко, Н.Неровня, М.Демський), відфраземне словотворення (М.Алефіренко). Останній, на нашу думку, є найбільш прийнятним, оскільки досить прозоро відбиває суть названих дериваційних процесів: словотвірною базою похідного слова є фразема, семантика й структура якої мотивує значення деривата. Термін “фразеологічна деривація” логічно пов'язується з творенням одиниць фразеологічного рівня (фразеотворенням), тоді як термін “еліптизація” позначає, очевидно, один із різновидів відфраземного словотворення.

При розгляді відфраземного словотворення привертає увагу насамперед його мотиваційна база, бо перш ніж фразеологічна одиниця сама стала дериваційною базою для нового слова, вона пройшла свій шлях розвитку:

слово → синтаксичне словосполучення → фразеологізм → слово.

Так, скажімо, лексема *жовторотий*, що є характеризуючою ознакою маленьких істот (птахів), отримує здатність сполучатися зі словами *пташеня*, *курча* → *жовтороте пташеня*, *жовтороте курча*; унаслідок

метафоризації, переосмислення семантики за конструкцією *жовтороте пташеня (жовтороте курча)* закріплюється цілісне значення – “молода недосвідчена людина” (ФСУМ, 2, 716); фразеологічна одиниця *жовтороте пташеня (жовтороте курча)* стає дериваційною базою для утворення нового слова з ідентичною семантикою: *жовторотий* “про людей молодих, недосвідчених, без життєвого досвіду” (СУМ, 2, 541). Наприклад: *Хіба нормальним людям впадо б таке в голову: послати сюди жовторотого крикуна на таку відповідальну посаду (Ю.Шовковляс).*

Похідна лексема *жовторотий*, дериваційною базою якої стала фразеологічна одиниця *жовтороте пташеня (жовтороте курча)*, називається відфразеомою (О.Стішов), або відфраземним дериватом.

Незважаючи на відносно невелику кількість у порівнянні зі складом самої фразеології, відфраземні деривати є предметом зацікавлення як фразеологів, так і дериватологів. Питання відфраземного словотворення розглядаються у зв'язку із загальнотеоретичними проблемами фразеології на матеріалі української (М.Демський, Л.Скрипник, М.Алефіренко, В.Ужченко, Н.Зубець), російської (В.Виноградов, С.Ройзензон, М.Шанський), англійської (О.Кунін), німецької (І.Чернишова, С.Денисенко) мов.

Відфраземні деривати, що є одним із джерел збагачення лексичного складу мови, “дозволяють простежити конкретні форми взаємодії між лексичними та фразеологічними одиницями мови, між системами лексики і фразеології” [6, с. 138].

Крім того, відфраземні деривати засвідчують зв'язок словотвору із фразеологією, який виявляється в тому, що фрази як одиниці фразеологічного рівня разом зі словами та синтаксичними словосполученнями становлять словотвірну базу в деривації.

Відфраземне словотворення відбувається за наявними в мові, але непродуктивними моделями. Оскільки відфраземні деривати є, як правило, похідними розмовних фразеологічних одиниць, то вони пов'язуються насамперед із так званими розмовними способами словотворення, які можна кваліфікувати як: фраземна імплікація; фраземна універбація; фраземна еліптізація.

Під фраземною імплікацією слід розуміти спосіб відфраземного словотворення, унаслідок якого відбувається згортання декількох нарізнооформлених компонентів фразеологічної одиниці в однокомпонентну фразему. Наприклад: *зубоскал* ← *скалити зуби* (“сміятися, насміхатися” (ФСУМ, 2, 814)); *пустомеля* ← *молоти попусту* (“вести несерйозні, беззмістовні розмови” (ФСУМ, 1, 504)); *духомот* ← *мотати дух* (“набридати чимось неприємним” (ФСУМ, 1, 95)); *кишкомот* ← *мотати кишки* (“мучити кого-небудь” (ФСУМ, 1, 96)) *тощо*.

Відфраземні деривати, утворені на основі імплікації, мотивуються найчастіше фразеологічними одиницями дієслівного типу. У функціональному відношенні вони є, як правило, пейоративними характеристичними назвами осіб з негативно оцінним забарвленням. Це й закономірно. Адже відфраземне словотворення хоч і відбувається за

внутрішніми законами мови, але разом із тим це явище історичне, соціальне, тісно пов'язане з життям народу. Негативнооцінні відфраземні деривати репрезентують порушення морально-етичних, естетичних, соціальних норм, що породжує підвищену увагу і, відповідно, знаходить відображення у мовленні. Крім того, відфраземні деривати є похідними тієї ж тональності що й мотивуючі їх фразеологічні одиниці. Тому закономірним є автоматизм передачі стилістичного забарвлення фрази похідному слову. Образна мотивованість значення, властива фразеологізмам, сприяє тому, що одиниці, які виникли на їх основі, також являють собою слова з яскраво вираженою мотивацією. Наприклад: *окозамилювач* ← *замилювати очі* ("обдурювати кого-небудь, хитрувати" (ФСУМ, 1, 312)); *шкуродер* ← *дерти шкуру* ("обдирати, визискувати, експлуатувати кого-небудь" (ФСУМ, 1, 331)); *кровопивця* ← *пити кров* ("тяжко визискувати, експлуатувати" (ФСУМ, 2, 628)); *крутихвіст* ← *крутити хвостом* ("хитрувати, лицемірити" (ФСУМ, 1, 402)) тощо.

Фраземна імплікація подібних двокомпонентних дієслівних фразем відбувається переважно "справа → наліво". Формально опорний компонент фразеологічної одиниці – дієслово – після лексикалізації переходить у постпозицію, залишаючи за собою основний семантичний акцент (головний наголос припадає на другу частину відфраземного деривата – *окозамилювач, шкуродер, кровопивця*). Фраземна імплікація супроводжується, як засвідчують наведені приклади, суфіксацією (нульовою або матеріально вираженою), а також фонеморфологічними змінами.

У традиційному мовознавстві аналізовані відфраземні деривати кваліфікуються як такі, що утворилися морфологічним способом, зокрема основоскладанням (пор.: *криголам* ← *ламати кригу*; *водовоз* ← *возити воду*). Незаперечним залишається факт, що між фраземною імплікацією та основоскладанням момент спільного є: наслідком обох дериваційних процесів є композитні утворення. Однак композит, утворений на базі основоскладання, членується мінімально на два компоненти, кожен із яких репрезентує окрему лексему, самостійну й синтаксично елементарну щодо вживання поза композитом (пор.: *ходити всюди* → *всюдихід* – синтаксично вільне словосполучення, де кожен компонент має своє лексичне значення, набуває семантичної цілісності; похідне слово і мотивуюче синтаксично вільне слоосполучення є семантично нетотожними).

Відфраземні деривати-композити виникають унаслідок згортання (імплікації) аналітичної семантично цілісної конструкції в синтетичну (пор.: слово *вбити (знищити)* піддається експлікації (розгортанню) аналітичного типу, на основі чого виникає семантично цілісна фразеологічна одиниця *загубити душі (різати голови)*; прогресивний дериваційний процес змінюється регресивним, а експлікація аналітичного типу замінюється імплікацією, що супроводжується нульовою суфіксацією: *загубити душі* → *душегуб* ("злочинець, який вдається до вбивства, розбою, лиходійства" (СУМ, 2, 449); *різати голови* → *головоріз* ("бандит, убивця" (СУМ, 2, 120))).

Як уже зазначалося, фраземна імплікація пов'язується з двокомпонентними дієслівними фразами. Однак у словотвірній системі української мови мають місце відфраземні деривати, словотвірною базою яких стали три- і більшekomпонентні фразеологічні одиниці. Такі дериваційні процеси характеризуються вибірковістю компонентного складу. Наприклад: *дармоїд* ← *даремно хліб їсти* ("про людину, яка живе за чужий кошт, чужою працею, неробу, ледаря" (СУМ, 2, 212)); *лежебок* ← *вилежувати боки на печі* ("про людину, яка не любить працювати, багато лежить, спить, нероба" (СУМ, 4, 471)).

Унаслідок фраземної імплікації можуть утворюватися відфраземні деривати-композиції, що є характеризуючими назвами дій і станів: *головоломка* ← *ламати голову*; *головокружіння* ← *голова кругом іде*; *чолобитна* ← *бити чолом* (імплікація супроводжується суфіксацією: -к, -инн, -н).

За зразком подібних відфраземних дериватів, що стали надбанням кодифікованої літературної мови, досить часто утворюються неuzuальні слова, характерні для розмовного мовлення. Вони називають реалії об'єктивної дійсності, виходячи із потреб мовленнєвої ситуації. Наприклад: *Бідний Василь! Вона, мабуть, добре йому голову миє... Ой що миє, то миє... Його головомийка – щоденна процедура* (пор.: *мити голову* → *головомийка*); *Скільки воду не вари, а вода й буде... А тому кінчаймо займатися водоварінням, час уже переходити до справжніх дій* (пор.: *варити воду* → *водоваріння*). Утворення відфраземних дериватів *головомийка*, *водоваріння* відбувається за наявними в словотвірній системі мови моделями, а тому новизна таких ситуативних одномоментних слів малопомітна.

Відфраземні деривати, що є пейоративними характеристичними назвами осіб, утворюються не лише внаслідок фраземної імплікації, а й унаслідок фраземної універбації.

Під фраземною універбацією слід розуміти спосіб відфраземного словотворення, при якому похідний відфраземний дериват пов'язується тільки з одним із компонентів мотивуючої фразеологічної одиниці. Наприклад: *баламут* ← *баламутити світом* ("порушувати звичайний устрій життя" (ФСУМ, 1, 17)); *вискочка* ← *вискакувати поперед батька в пекло* ("випереджати інших у чомусь, вихоплюватися наперед" (ФСУМ, 1, 103)); *комедіант* ← *грати комедію* ("удавати з себе кого-небудь, прикидатися кимось, лицемірити" (ФСУМ, 1, 195)); *довбня* ← *довбня неотесана* ("про нерозумну, нетямущу людину" (ФСУМ, 1, 225)); *дубина* ← *дубова голова* ("про нерозумну, обмежену людину" (ФСУМ, 1, 270)); *зівака* ← *ловити зівак* ("бути неуважним, роззявкуватим" (ФСУМ, 1, 334)).

Деякі мовознавці (Ю.Карпенко, В.Дудченко, С.Волков, Є.Сенько) вважають, що деривати типу *комедіант*, *довбня*, *дубина* утворені лексико-семантичним способом, який пов'язується з процесом розвитку полісемії слова. Такі іменники на позначення особи утворені на ґрунті образного переосмислення значень твірних слів. Наведені вище приклади, як нам

здається, краще розглядати як зразки регресивних дериваційних процесів у системі фразеології.

Так, скажімо, пейоративні характеризуючі назви осіб *вихор* ("дуже швидка людина"), *віл* ("людина, що виконує тяжку роботу, важко працює") виникли на основі компаративних фразеологізмів *швидкий, як вихор* та *працювати, як чорний віл*, які, в свою чергу, є наслідком деформації порівняльних зворотів (пор.: *працювати, як чорний віл* (порівняльний зворот) → *працювати, як чорний віл* (компаративний фразеологізм) → *віл* (пейоративна характеризуюча назва особи)). Аналогічні дериваційні процеси фраземної універбації спостерігаються і на базі метафоричних фразеологізмів. Так, наприклад, лексема *порохно* поєднується із лексемою *сиплется* у вільне синтаксичне словосполучення *порохно сиплется*, яке з часом піддається фразеологізації й починає функціонувати як семантично цілісне утворення із значенням "старий, немічний" (ФСУМ, 2, 678). У зв'язку з прагненням мовця не тільки створити необхідну для комунікативного акту номінацію, а й отримати експресивний засіб, самій формі якого властива особлива виразність, передати максимум змісту через мінімум мовного матеріалу, емотивно значущі мовні одиниці стають дериваційною базою для творення нових слів із аналогічною семантикою і функціональними можливостями. На основі фраземної універбації утворюються не тільки відфраземні деривати-іменники (*ляпало* ← *ляпати язиком*; *ляскало* ← *ляскати язиком*; *злидень* ← *годувати злидні*; *босяк* ← *голий і босий*; *бельмес* ← *ані бельмеса* тощо), а й прикметники (*кебетливий* ← *мати кебету*; *гостроокий* ← *мати гостре око*; *гостроязичий* ← *мати гострий язик*; *пустоголовий* (*дубоголовий, дурноголовий*) ← *мати пусту* (*дубову, дурну*) *голову* тощо), дієслова (*кепкувати* ← *бити кепи*; *байдикувати* ← *бити байдики*; *теревенити* ← *правити теревені*; *задубіти* ← *врізати дуба*; *прогавити* ← *ловити гави*; *глузувати* ← *брати на глузи*; *гарячкувати* ← *пороти гарячку*; *горланити* ← *дерти горланку*; *жирувати* ← *біситися з жиру*; *спантеличити* ← *збити з пантелику*; *косити* ← *дерти косяка* тощо).

Похідні відфраземні деривати-дієслова, що є наслідком універбації, досить продуктивна група. Вони виникають, як правило, на базі фразеологічних зрощень, у яких іменники, що послужили основою для відфраземного деривата, поза фразеомою не вживаються. Образна мотивованість фразеологічних одиниць передається відфраземним дериватам. А це в свою чергу обмежує сферу їх вживання – розмовно-побутове мовлення.

Семантика відфраземних дериватів, що з морфологічної точки зору є дієсловами, досить точно дублює значення відповідних фразеологізмів. Це, ймовірно, пояснюється механізмом словотворення названих дериватів, оскільки всі вони, по-перше, утворені на базі дієслівних фразеологічних одиниць із загальним значенням процесуальності; по-друге, виникають через

вербалізацію основ формально залежного іменника, на який припадає основне семантичне навантаження.

Поряд із фраземною універбацією в системі дієслівної фразеології (рідше атрибутивної) спостерігається також фраземна еліптізація. Як і фраземна універбація, фраземна еліптізація відповідає потребам мовної економії.

Під фраземною еліптізацією слід розуміти спосіб відфраземного словотворення, при якому відфраземний дериват співвідноситься з формально опорним компонентом мотивуючої фразеологічної одиниці. Похідне слово й мотивуюча фразема абсолютно тотожні за значенням. Наприклад: *прибитий* ← *мішком прибитий* ("розумово обмежений"); *звихнутий* ← *звихнутий розумом* ("розумово обмежений"); *вити* ← *вити вовком (на місяць)* ("тужити, страждати"); *докопатися* ← *докопатися до кореня* ("дійти до суті справи"); *дуться* ← *дути зуби* ("гніватися, сердитися") тощо.

Фраземній еліптізації піддається здебільшого формально залежний компонент фразеологічної одиниці. А формально опорний компонент цієї ж фраземи починає функціонувати як нова лексема, що перебирає на себе значення мотивуючої фразеологічної одиниці.

Таким чином, незважаючи на відносно невелику кількість, відфраземні деривати становлять окрему групу похідних одиниць у словотвірній системі української мови. Відфраземне словотворення пов'язується насамперед із фраземною імплікацією, фраземною універбацією, фраземною еліптізацією. Унаслідок названих дериваційних процесів утворюються різні морфологічні розряди відфраземних дериват – іменники, прикметники, дієслова, які в свою чергу дублюють семантику й зберігають образну мотивованість мотивуючих фразеологізмів.

Відфраземні деривати засвідчують факт створення номінацій, необхідних для комунікативного акту, форма якої репрезентує особливу виразність, і водночас спрощує синтаксичну побудову мовлення, оскільки передає зміст фразеологічної конструкції за допомогою однієї лексеми. А тому відфраземні деривати виконують не тільки номінативну, а й експресивну, конструктивну та компресивну функції.

Література

1. *Алефіренко М.Ф.* Теоретичні проблеми української фразеології. – Х., 1987.
2. *Горпинич В.О.* Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998.
3. *Демский М.Т.* Украинская фраземика (деривационная база, семантико-грамматические особенности). Автореферат... докт. филол. наук. – Ужгород, 1985.
4. *Зубець Н.О.* Словотворення на базі мінімальних фразеологізмів у сучасній українській мові // Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології) Збірник наук. статей. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 7. – С. 97-98.
5. *Ужченко В.Д.* Творення слів на базі фразеологічних одиниць // Вісник Харк. у-ту. – Х., 1982. – № 237. – С. 54-61.

6. Чернышева И.И. Фразеологическая деривация // Фразеология современного немецкого языка. – М., 1970. – С. 139-185.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – т. 2.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1993. – т. 1-2.

Н.М.Малюга, доцент, канд. філол. наук

Поезія Василя Стуса "Горить сосна..."

"під лінгвістичним мікроскопом"

Є поезії, які спокусливо піддати аналізу, насамперед так звані герметичні поезії, хоч, можливо, потенційний читач лише виграє, коли його залишити наодинці з віршем. Взаємодія авторського тексту із здатністю читача реагувати досить часто виявляється недостатньою або невдалою. Окреслюючи коло причин такої ситуації, необхідно зауважити, на нашу думку, на рівні підготовленості до сприймання, здатності до абстрагування від "буквеного" (чи буквального) прочитання.

Чи можна навчити читати поезію, і зокрема герметичну? За визначенням Ю. Шевельова, "суть герметичної поезії в тому, що вона викликає асоціації й переживання, які при всій їх виразності не вкладаються в одне значне логічне окреслення" [4, 388]. Однак "розгерметизувати", тобто розгадувати її не варто, це невдячна і непотрібна справа, що може спровокувати нав'язування певної концепції. Спробуємо увійти у світ поезії, стати співучасниками авторського світобачення.

Для ретельного прочитання "під лінгвістичним мікроскопом" ми обрали поезію В.Стуса "Горить сосна...". Невеликий обсяг вірша дозволяє навести його повністю:

*Горить сосна – однизу догори.
Горить сосна – червоно-чорна грива
над лісом висить. Ой, і нещаслива
ти, чорнобрива Галя, чорнобри...
Пустить мене, о любчики, пустить –
голосить Галя. криком промовляє,
і полум'я з розпуки розпукає,
а Пан-Господь і бачить, і мовчить.
Прив'язана за коси до сосни,
біліє, наче біль, за біль біліша.
Гуляють козаки, а в небі тиша,
а од землі – червоні басани.
Ой любі мої легіні, пустить,
ой, додомоньку, до рідної мами.
Зайшлася, бідолашна, од нестями,
і тільки сосна тоскно тріскотить.
Горить сосна однизу догори,
сосна палає – одгори донизу.
Йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу,*